

THEODORUS VAN DER GROE EN LUTHERS GALATENBRIEF

In hoeverre is hij een Nadere Reformator en schrijver van reformatieprogramma's?

Drs. L.D.A. Hartevelt

Inleiding

Al enige tijd houden we ons bezig met onderzoek van de geschriften van ds. Theodorus van der Groe. Deze oude schrijver is onder ons bekend, meest om zijn hoofdwerk: Toetsteen van ware en valse genade, om zijn Catechismusverklaring en om zijn preken. De veelzijdigheid van deze achttiende-eeuwse theoloog is echter minder bekend. Om een aantal zaken te noemen, we weten iets over zijn tuchtuitoefening, zijn vertaalwerk, zijn deelname aan de discussie inzake de rechten van de kerk tegenover de overheid, zijn pastorale contacten en ook over zijn reformatieprogramma. We weten dat de zuivere Gereformeerde leer voor ds. Van der Groe een zeer belangrijk punt is geweest dat in vrijwel al zijn geschriften naar voren komt. Maar als we dat alleen zouden stellen, doen we hem geen recht. Ook het leven dient Gereformeerd te worden. In alle facetten van het leven dient de Wet des HEEREN zijn beslag te krijgen en daar zag ds. Van der Groe in zijn tijd een groot manco. In enkele artikelen hopen we in te gaan op de reformatieprogramma's die ds. Theodorus van der Groe in reactie hierop geschreven heeft.

De bekering van ds. Theodorus van der Groe

De naam van Theodorus van der Groe is ongetwijfeld bekend. We zullen in het kort iets van deze belangrijke theoloog schetsen. Hij leefde in de achttiende eeuw en wel van 1705 tot 1784. Van 1730 tot 1740 was hij Gereformeerd predikant te Rijnsaterwoude, daarna diende hij tot aan zijn overlijden in 1784 de gemeente Kralingen. Halverwege zijn ambtsbediening in zijn eerste gemeente Rijnsaterwoude is hem het grootste wonder te beurt gevallen dat een mens kan overkomen: in 1735 is hij bekeerd. Een Godzalige vrouw uit de omgeving, waarschijnlijk Geertje Raaphorst, is hier het middel toe geweest. Zij beluisterde onder de preken een onbekeerde Van der Groe en gevoelde zich gedwongen de pastorie te Rijnsaterwoude te bezoeken. Zij wees er met ernst op dat hij zich bedroog op weg naar de eeuwigheid en alleen een denkbeeldige Christus kende. De oprechte en getrouwe waarschuwing van deze Geertje Raaphorst droeg vrucht. Als eerste is zus Eva middels deze

vrouw in het hart gegrepen en vervolgens is Theodorus zelf tot God bekeerd 2) . Dat gebeurde in de herfst van 1735 3) .

De gevolgen van zijn bekering

Na zijn bekering preekte ds. Van der Groe anders. Dat werd opgemerkt door zijn hoorders en uit zijn overgeleverde preken is het nog op te maken. Ook las ds. Van der Groe met steeds meer lust de geschriften uit de tijd van de Reformatie. Zo kwam hij ertoe om zijn geloofsstandpunt duidelijk en klaar uiteen te zetten. De achttiende eeuw, waarin hij leefde, maakte dat noodzakelijk. Er was namelijk veel twijfel en strijd over de zekerheid des geloofs. Ds. Van der Groe stelde als zijn "waere en eigentlijke gevoelen" het volgende:

"Ik beleide geen ander oprecht en zielsaligend geloove te kennen, dan het geen onse Catechismus doorgaens en bisonder Zond: 7 uitdrukkelijk leerd (...). Zoo als de Catechismus en alle onse sijmbolische Boecken of formulieren etc: en de eerste Reformateurs, en genoegsaem eenparig alle onse oudtste godtsgeleerden van het geloove leeren en gevoelen, soo gevoele en leere ik daer ook van, en wijke geen hair breedt daer van af" 4). En in een brief, gedateerd 1742, schreef hij: "Maer ik agte de oude Theologanten nog boven haer allen. Een Calvijn, Luther, Melanchthon, Zanchius, Teellink, Lodenstein en diergelijke wegen bij mij nogal enige ponden swaerder" 5).

Deze voorliefde is te merken uit zijn geschriften, omdat die meer dan van andere Nadere Reformatoren overeenkomen met de leer van de Reformatie. In dit verband hebben we een belangrijke ontdekking gedaan.

Luthers verklaring van de Galatenbrief

Bij ons onderzoek naar de bronnen die ds. Van der Groe mogelijk gebruikt heeft, hebben we gebruikgemaakt van het zojuist genoemde gegeven dat hij dicht bij de Reformatorische leer heeft willen blijven. Wanneer hij een Calvijn en Luther waardeerde en veel onderzocht, zal hij ze ook wel verwerkt hebben. Zo kwamen we bij de geschriften van Luther terecht. Luthers verklaring van de Galatenbrief nam wat betreft het thema: 'de rechtvaardiging door het geloof', een belangrijke plaats in. Aangezien dit thema ook voor Van der Groe belangrijk was, probeerden we de uitgave te achterhalen die Van der Groe mogelijk gelezen zou kunnen hebben. Al zoekend bleek een van de oudste Nederlandstalige vertalingen van Luthers verklaring van de Galatenbrief uit het jaar 1743 te stammen. Het is een vertaling vanuit het Latijn. De titel van deze uitgave trok gelijk onze aandacht, omdat we deze opvallend lang en bijzonder van inhoud vonden. Deze luidt als volgt: Den verlore, benauwde en afgeweke Zondaer, alleen in Christo Jesu geregtvaardigt, en door den Geest geloovig gemaakt, om, met afzien van al zyn eige Wettisch Werk, des Verlossers aengebragte Geregtigheid te aenvaerden. Onbetwistbaer en eigenaerdig voorgesteld in een Uitgebreide Verhandeling over Paulus Brief aen den Galaten 6 K Deze titel trok temeer onze aandacht, omdat het ook de enige vertaling van Luthers Galatenbrief in het Nederlands is met een dergelijke lange titel. Het bleek dat deze uitgave uit 1743 in de veilingcatalogus van de boeken van ds. Theodorus van der Groe vermeld staat 7) . De betrokkenheid van ds. Van der Groe bij deze uitgave bleek zelfs, naar onze mening, nog veel groter te zijn.

De Nederlandse vertaling van 1743

De vertaler van de Galatenbrief is anoniem gebleven onder de omschrijving van "een zondaer, die alleen door Christi bloed, Verzoeninge wenscht te zoeken, en door 's Heilands verworve Geest geloovig, en heilig tragt te wandelen" 8 K Ook dat valt op. De omschrijving van de titel en het lange pseudoniem van de vertaler staan in nauw verband met elkaar. Uit deze gegevens blijkt duidelijk dat de anonieme vertaler zeer betrokken is geweest bij dit geschrift van Luther. Het wekt tevens de indruk van een egodocument waarin hij zijn diepste gevoelens met de woorden van Luther wereldkundig heeft willen maken. Tussen haken heeft hij in de tekst van Luthers verklaring toevoegingen en verklaringen ingelast om de inhoud van Luthers geschrift voor het Gereformeerde kerkvolk aanvaardbaar te maken. Aanstootgevende zinnen heeft hij aangepast. Bovendien heeft deze persoon maar liefst 156 "weinige Aenmerkingen" in voetnoten toegevoegd. Daarin geeft hij zijn visie op sommige uitlatingen van Luther en werkt dit verder uit. Het is dus niet voor niets een "uitgebreide verhandeling" van Luthers Galatenbrief geworden. Alleen al door de gegevens van titel, omschrijving van de vertaler, de toevoegingen in de tekst en de 'weinige aanmerkingen' is het een uiterst interessante uitgave.

Het autobiografische bewijs dat ds. Van der Groe de vertaler is

Het staat voor ons vast dat de anonieme vertaler van Luthers verklaring van de Galatenbrief niemand anders is geweest dan ds. Theodorus van der Groe. Als bewijsgrond hiervoor citeren we de 'aanmerking' onderaan pagina 742. Het betreffende gedeelte van deze 'aanmerking' laat ik hier volgen:

"(...) zo het de HEERE na het Vrye van Zyne Genade niet behaegt hadde, nu circa agt jaren geleden, my in myn verderffelyke loop te stuiten, en tot myn eeuwige Behoudenis te bepalen; om eerst en boven alles het Koninkryke Gods en Christi Gerechtigheid tot verzoeninge te zoeken, aen welk heugelyk en lieffelyk Euangelie Gebod ik wensch te gehoorzamen, en daer toe de leidinge des Geestes affs? neeke: " 9)

Deze vermelding van de vertaler en tevens schrijver van de aanmerkingen is doorslaggevend. Het boek is in 1743 gedrukt. Dus acht jaar geleden was het jaar 1735. Dit gegeven komt exact overeen met het vermoeden dat in het najaar van 1735 ds. Theodorus van der Groe tot bekering is gekomen 10) . Deze ontdekking werpt nieuw licht op het Van-der-Groe-onderzoek. De anonieme, vertalende "zondaer" is dan ds. Van der Groe en de autobiografische boodschap van de merkwaardige titel uit 1743 kunnen we dan zo verklaren dat ds. Theodorus van der Groe de verloren, benauwde en afgeweken zondaar is die alleen in Christus Jezus gerechtvaardigd is en door de Heilige Geest gelovig is gemaakt om met afzien van al zijn eigen wettische werk de aangebrachte gerechtigheid van de Verlosser te aanvaarden. Hij is dan ook - volgens het pseudoniem - de zondaar die alleen door het bloed van Christus verzoening wenst te zoeken en door de verworven Heilige Geest van de Heiland gelovig en heilig tracht te wandelen. Het is mooi dat we hierin Luthers simul justis et peccator (tegelijk rechtvaardig en tegelijk zondaar) terugzien. In een 'aanmerking' bevestigt ds. Van der Groe zijn standpunt en sluit zich bij Luther aan. Hij schrijft: "Zoo dat Luther ook hooge prys zette op de zekerheid des Geloofs, welke wezenlyke eigenschap ook voor myn ziele heuggelyk en wenschelyk is" n) .

Nog enige kenmerken die naar ds. Van der Groe kunnen wijzen

We zullen nog enkele kenmerken van Luthers verklaring van de Galatenbrief noemen zoals deze in 1743 is verschenen, om aan te tonen dat Van der Groe volgens ons de vertaler is.

Ten eerste is het boek in 1743 uitgegeven door Hendrik van Pelt te Rotterdam. Deze als rechtzinnig bekendstaande drukker behoorde tot de kennissenkring van ds. Van der Groe. Een aantal boeken van ds. Van der Groe zijn later bij deze drukker uitgegeven, vooral in samenwerking met een andere Rotterdamse drukker: Adrianus Douci 12). Vervolgens is Van der Groe in 1743 al drie jaar als predikant verbonden aan de gemeente Kralingen, een dorp onder de rook van de stad Rotterdam. Dat gegeven maakt het op zijn minst aannemelijk dat er makkelijk contact tussen vertaler en uitgever kan geweest zijn. Ten derde heeft Van der Groe in 1742 in een brief aan Jacob Groenewegen, die ons overgeleverd is, verantwoording afgelegd van zijn verandering zowel wat betreft zijn bekeringservaring als zijn theologisch standpunt. Hij gaf duidelijk aan de Reformatoren dagelijks te lezen en te onderzoeken. Jacob beschuldigde Van der Groe van dwalingen aangaande zijn geloofsstandpunt. Luthers boek met de toegevoegde aanmerkingen kan gezien de titel en het pseudoniem als een nadere bevestiging van zijn geloofsstandpunt aangemerkt worden. Ten slotte zouden we meer bewijzen kunnen noemen, maar deze hebben we vermeld in het 'voorwoord' op de reprint van Luthers Galatenbrief uit 1743 die binnenkort Deo volente bij 'Boekbinderij en uitgeverij EN. Snoek' zal verschijnen. Het is de beste en meest complete uitgave van Luthers verklaring van de Galatenbrief die tot nu toe verschenen is. Daarom raden we deze uitgave iedereen aan (zie noot 13).

Herdrukken

Al in 1750 komt de tweede druk van de Galatenbrief op de markt, wederom bij Hendrik van Pelt te Rotterdam. Het is een bewijs dat de uitgave in de smaak valt en dat er vraag naar is. De meest opvallende verschillen tussen de eerste en de tweede druk zijn het ontbreken van de uitvoerige titel en het toevoegen van een voorrede van de anonieme vertaler in de tweede druk. De titel luidt vanaf 1750: Het Regtveerdigend geloof verklaart en bevestigt, in eene verhandeling over Paulus Brief aan den Galaten. Uitgever Van Pelt richt zich in de eerste druk tot de lezers, terwijl dat vanaf 1750 de vertaler zelf doet. De inhoud van het boek is behoudens correcties gelijk. Het is een identieke herdruk.

Dan volgt een herdruk in 1871. Deze is uitgevoerd in de nieuwe Latijnse drukletter door uitgeverij A. Fisscher te Utrecht. Deze uitgave heeft een groter formaat en daarom minder pagina's. Op de drukletter na is deze uitgave een inhoudelijk correcte herdruk van de uitgave van 1750. De laatste keer dat de Galatenbrief in deze vorm verscheen, was in 1964 als jubileumuitgave van Lindenberg in Rotterdam. Er staat voorin vermeld dat dit een herdruk is van 1871. Het formaat is ook nu weer groter en daarom zijn er ook nu minder pagina's. De oude drukletter is vervangen door de nieuwe drukletter. Ik heb nauwelijks veranderingen opgemerkt. De spellingaanpassingen zijn van wijlen ds. J. van der Haar, zo bleek later.

Er zijn dus in totaal drie herdrukken van de eerste druk uit 1743 verschenen, die allen inhoudelijk vrijwel ongewijzigd de tekst van Luther en van de aanmerkingen weergeven.

Enige verschillen zijn er wel. De herdrukken betreffen de jaren 1750, 1871 en 1964. Overigens zijn er ook nog meer recente uitgaven van de Galatenbrief in het Nederlands, maar die zijn opnieuw vertaald en wel uit het Duits (!) en missen de kracht van de uitgaven die we tot nu toe behandeld hebben 14) . De uitgaven die na 1964 verschenen zijn, laten we hier verder buiten beschouwing.

Was ds. Th. van der Groe een Nadere Reformator?

De vraag of ds. Van der Groe een Nadere Reformator was, impliceert de volgende vraag wat nu precies de beweging Nadere Reformatie inhield? Het antwoord hierop is niet makkelijk te geven. Er heeft namelijk geen 'Nadere Reformatiebeweging' bestaan zoals bijvoorbeeld onze 'Landelijke Stichting ter bevordering van Staatkundig Gereformeerde beginselen'. Pas in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw is de benaming Nadere Reformatie ontstaan. Toch voelen we allemaal wel aan wat we hier mee bedoelen: het waren mannen (en soms vrouwen) die niet tevreden waren met alleen de in de Belijdenis vastgelegde leer van de Reformatie. Zij wezen daarnaast ook op de noodzaak van de praktijk der Godzaligheid: oprechte vroomheid, innerlijke doorleving van de leer en een heiliging van het leven op alle terreinen des levens. Wie zou willen betwisten dat ds. Theodorus van der Groe hier ook bij hoort, niemand toch?

Er bestaat zoals u weet een Stichting Studie Nadere Reformatie (SSNR). Zij geven een Documentatieblad uit. Er staan lezenswaardige en wetenswaardige stukken in. Ze houden zich ook wel bezig met begripsbepaling, waarmee de moeilijkheid begint. Wanneer behoort een predikant van de oude schrijvers bij de Nadere Reformatie? Om deze vraag enigszins te beantwoorden geeft SSNR af en toe een definitie. In 1983 hoorde ds. Van der Groe nog bij de zogenaamde hoofdvertegenwoordigers van de Nadere Reformatie. Echter in 1995 met de toenmalige kennis niet meer, want men vond de positie van ds. Van der Groe twijfelachtig geworden. Vanaf deze plaats menen we staande te kunnen houden dat wanneer er zoiets als een Nadere Reformatiebeweging is geweest, ds. Van der Groe er zeker een hoofdvertegenwoordiger van geweest is en wellicht de laatste. In de SSNR-definitie van 1995 noemde men voor het eerst de voorwaarde dat er een reformatieprogramma moest zijn. Een hoofdvertegenwoordiger moest dan in geschrift en praktijk een programma hebben om op te roepen tot een doorgaande reformatie. Het zou al helemaal mooi zijn, wanneer de bewuste persoon dit programma ook nog eens aan de overheid had aangeboden. Dan is het sinds 1995 voor de SSNR bezegeld dat we het hebben over een hoofdvertegenwoordiger van de Nadere Reformatie. In 1995 meende men dat ds. Van der Groe hieraan niet geheel voldeed en vervolgens dat hij een eenling binnen deze beweging was.

De idealen van de Nadere Reformatie

Men was van mening dat de volgende kenmerken karakteristiek waren voor hoofdvertegenwoordigers van de Nadere Reformatie:

1. Ze streefden naar ware vroomheid en bevorderden dit.
2. Ze waren zuiver in de Gereformeerde leer. Wat onder meer betekende dat zij vasthielden aan de Belijdenisgeschriften (Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse Catechismus). Zij gingen ook polemieken niet uit de weg.
3. Ze streefden naar kerkelijke reformatie. De kerk zagen ze als weldaad van God en ons land als Nederlands Israël.
4. Ze hadden een relatie tot de Reformatie.
5. Hun Reformatorisch streven legden ze zo concreet mogelijk vast in een program.
6. Ze betrokken hun reformatie ook op de zeden. 7. Ze handhaafden de kerkelijke tucht.
8. Hun houding was theocratisch van aard. Daarom waren ze tegen overheidsinmenging in de kerk.
9. Ze hanteerden een uitgesproken sabbatvisie en streefden naar een praktijk die daarmee in overeenstemming was. Hier lag het voornaamste verschilpunt met de andere theologen.
10. Ze hadden een Puriteinse aard zoals de sabbatpraktijk, gezinsgodsdienst, de afwijzing van het toneel enz.

Deze bovenstaande kenmerken worden ook wel aangeduid als de 'idealén' van de Nadere Reformatiebeweging. Op grond van hun inzichten stellen historici dat Rotterdam tot ver in de eerste helft van de 18 e eeuw vertegenwoordigers van Nadere Reformatorische predikanten moet hebben gehad, maar dat het einde van de beweging toch te vinden is in de overgang van de 17 e eeuw naar de 18 e eeuw, om precies te zijn tussen 1685 en 1695. Vanaf die tijd ging de blik meer naar binnen. Het zicht op het kerkelijk en politiek terrein ging in toenemende mate verloren. Met ds. Willem Teellinck heeft deze beweging een aanvang genomen. Met het reformatieprogramma van ds. Koelman in 1694 lijkt deze definitief geëindigd en op een mislukking uitgelopen te zijn.

Aan de hand van hetgeen wij gevonden hebben, willen we in een volgend artikel bewijzen dat de visie van de SSNR inzake de Nadere Reformatie toch op enkele punten bijstelling behoeft. Ds. Van der Groe voldoet op grond van onze onderzoeksgegevens namelijk wel aan alle kenmerken om als hoofdvertegenwoordiger aangemerkt te worden. Dat houdt in dat er van zijn hand dus een heus reformatieprogramma moet zijn en dat daarom de beweging van de Nadere Reformatie pas afsloot in de achttiende eeuw. Onder de rook van Rotterdam was in het veendorp Kralingen een Nadere Reformator van formaat, die zelfs in conflict kwam met de rechtzinnige Rotterdamse predikanten vanwege de 'idealén' van de Nadere Reformatie.

Ds. Van der Groe deed het hekje toe

Niet zo lang geleden is een boek verschenen over ds. Theodorus van der Groe met de titel: Neerlands laatste ziener 15 \ De ondertitel van het laatste hoofdstuk van dit boek luidt: 'De uitvinding van Neerlands laatste ziener'. De schrijver van dit hoofdstuk neemt niet bepaald serieus, wat er in verband met ds. Van der Groe onder 'ziener' moet worden verstaan. In

1742 heeft ds. Van der Groe in een brief ds. Jodocus van Lodenstein, "die groote siender in Israël" genoemd 16. Een jaar later prijst ds. Van der Groe in een 'aanmerking' op Luthers Galatenbrief ds. Johannes van der Kemp aan als een "in zyn tyd Getrouwe Ziender in het Nederlands Israël" 17) . Ds. Van der Groe is niet de enige geweest die een predikant een ziener heeft genoemd, want ds. Abraham van de Velde noemt in zijn Wonderen des Allerhoogsten er ook verscheidenen: "de geleerde Oomius, een recht ziener in Israël" 18) en ds. Willem Teellinck, "een voortreffelijk man en ziener in Israel" 19) . Uit deze gegevens blijkt dat 'ziener' als een ambt in Israël moet worden gezien dat wordt toegepast op een predikant in Nederland. In 1 Samuël 9:9 wordt het woord 'ziener' gebruikt en tevens als synoniem voor 'profeet' voorgesteld. Dat de Oudtestamentische boetprofeet een beeld is van een predikant in de Reformatorische traditie mag bekend worden verondersteld. De Goddelijke openbaringen van de profeten hebben altijd in verband gestaan met een getrouwe waarschuwing op grond van Gods Woord. In het hierbij afgedrukte kader zien we bijvoorbeeld op indringende wijze dat ds. Theodorus van der Groe zelf ook een voortreffelijk man en ziener in Neerlands Israël mocht heten, alle kritiek ten spijt. Dat deze ernstige woorden van hem nog de gezegende uitwerking mochten hebben: Wij hebben God op 't hoogst misdaan; wij zijn van 't heilspoor afgegaan; ja, wij en onze vaad'ren tevens (Ps. 106:4 ber.).

De twee reformatieprogramma's van ds. Van der Groe

We besluiten waarmee we in het volgende artikel willen doorgaan: de twee reformatieprogramma's die we aan ds. Van der Groe kunnen toeschrijven en waardoor hij voluit een hoofdvertegenwoordiger van de Nadere Reformatie kan worden genoemd. Beide programma's maken deel uit van een geschrift. Het eerste programma houdt verband met een ontdekking die we in dit artikel hebben vermeld. We zijn er van overtuigd dat ds. Theodorus van der Groe in 1743 onder pseudoniem de Galatenbrief van Luther heeft vertaald. Onderaan de pagina heeft hij in 156 aanmerkingen de uitgave verrijkt. In die aanmerkingen geeft hij onder andere een duidelijk reformatieprogramma. Het tweede reformatieprogramma verscheen in 1747 als opdracht bij de vertaling van ds. Hutchesons verklaring van de twaalf kleine profeten. Zijn opdracht richtte hij tot Willem Hendrik Karei Friso. In de volgende aflevering hopen we hier D.v. inhoudelijk nader op in te gaan.

Noten:

- 1) J. Exalto en F. van Lieburg (red.), *Neerlands laatste ziener*, Rotterdam 2007, p. 14. Volgens dr. Van Lieburg is van haar een dagboek overgeleverd en gedrukt. De titel luidt: *Godzalig dagboek en verborgen leven voor den Heere der huisvrouw van Cornelis Edema*, gewoond hebbende in Mesech, waar de troon des Satans is, Alblisserdam 1898. Hij meent dat Geertje Raaphorst (1700-1776) dezelfde is als de huisvrouw van Cornelis Edema, omdat in het dagboek aan ds. Van der Groe wordt gerefereerd.
- 2) E. van der Groe, *Bekeeringsweg van Eva van der Groe*, zuster van Theodorus van der Groe, in leven predikant te Kralingen, Utrecht z.j., p. 11 (hierna te noemen: *Bekeeringsweg*)
- 3) *Bekeeringsweg*, p. 32. Eva's bekering viel op zaterdag 25 september 1735, 's avonds om 11 uur en "ging zoo bedaard en stil in zijn werk" "van de overgeving van mijn hart aan den Heere Jezus, door het gelooven in Hem".
- 4) Th. van der Groe, *Beschrijvinge van het oprecht en zielzaligend geloove*, Rotterdam z.j., p. 3
- 5) Van der Groe, *Oprecht en zielzaligend geloove*, p. 182
- 6) De titel vervolgt met: *Door den godzaligen Verkondiger van de Gerechtigheid des Geloofs Doctor Martin Luther van woord tot woord uit zyn mond byeen vergaderd, en door 's mans Voorredenen bekrachtigt. En nu, om deszelfs Nuttigheid en Dierbaerheid uit het Latyn getrouwelyk in 't Nederduitsch overgezet, en met weinige Aenmerkingen op onze dagen toepasselyk vermeerderd. Vanaf nu verkort: Luther, Verhandeling over Paulus' Brief aen den Galaten*, Rotterdam 1743.
- 7) *Bibliotheca exquisitissima sive catalogus librorum*, Leiden 1785, p. 45, nr. 206
- 8) Luther, *Verhandeling over Paulus' Brief aen den Galaten*, Rotterdam 1743, titelpagina
- 9) Luther, *Verhandeling over Paulus' Brief aen den Galaten*, Rotterdam 1743, p. 742 [vet; LDAH],
- 10) Meest recent, zie: J. Exalto en F. van Lieburg (red.), *Neerlands laatste ziener*, Rotterdam 2007, p. 14
- 11) Luther, *Verhandeling over Paulus' Brief aen den Galaten*, Rotterdam 1743, p. 43
- 12) Dat geldt voor de voorredes op de Erskines, zijn Toetsteen van waare en valsche genade (1752-1753) en de strijdschriften rond de kerkelijke rechten.
- 13) Deze uitgave is nu al te bestellen bij 'Boekbinderij en uitgeverij F.N. Snoek', tel. 0341-556608.
- 14) Dit komt mede door de beslissingen van de vertalers om die plaatsen waar ze herhaling vermoeden, die herhalingen weg te laten en vervolgens door het zo 'objectief' mogelijk te vertalen. Het is in feite een nieuw werk geworden waarin het radicale van Luthers standpunten in leer en leven dusdanig zijn afgezwakt dat hier afbreuk is gedaan aan de oorspronkelijke inhoud. Zie: *Luthers Galatenbrief*, Houten 2000
- 15) J. Exalto en F. van Lieburg (red.), *Neerlands laatste ziener*, Rotterdam 2007
- 16) Van der Groe, *Oprecht zielzaligend geloove*, p. 101
- 17) Luther, *Verhandeling over Paulus' Brief aen den Galaten*, Rotterdam 1743, p. 336
- 18) Abr. Van de Velde, *Wonderen des Allerhoogsten*, Utrecht 1874, p. 442
- 19) Abr. Van de Velde, *Wonderen des Allerhoogsten*, Utrecht 1874, p. 456